

A „MAJD NEM” EMBER

*Egy költői sors misztifikációja**

HÓDI SÁNDOR

József Attila emberi alakja, költői személyisége, tragikus halála egyaránt jelenthet kihívást irodalmárok, pszichológusok, pszichiáterek számára. Monográfiáknak, tanulmányoknak, a költő életével, verseivel foglalkozó irodalomtörténeti munkáknak eddig sem voltunk híján, annál inkább érezhettük hiányát az irodalompszichológiai, irodalompszichiátriai írásoknak. Így csak üdvözölni lehet a Bókai—Jádi—Stark-féle vállalkozást, amely egy irodalmár és két pszichiáter együttműködésének eredményeként a költő egyéniségének és életének „komplex, többféle pszichikus szint alapján történő feltárását” ígéri a József Attila sorsa és betegsége iránt érdeklődő olvasóknak.

Aligha vitatható az olvasók ilyen irányú érdeklődésének jogossága, mert nemcsak a *megírt*, de a *megélt* sors is tanulságokkal szolgál. Vagy amiként azt maguk a szerzők vallják: „Vannak alkotók, akiknek nemcsak művük, hanem életük is jelentős mértékben példává vált.” Nemcsak abban a vonatkozásban, hogy a hátrányos társadalmi helyzetet, a személyes sors nehézségeit hogyan lehet szellemi alkotássá transzponálni, hanem, sajnos, sokak számára az élet és a halál vonatkozásában is. Míg az örökbecsű művekbe való önsorskivetítésre viszonylag kevesen vállalkozhatnak, a fennálló világba való beilleszkedési nehézségeik, kudarcaik kapcsán annál többen azonosulhatnak a tragikus költői magatartással. József Attila öngyilkosságot érlelő pszichés habitusa, magatartása, így válhat orientáló erővé, példaképpé a „falba ütközőknek” a „halni akarásban.” Ezért időszerű és fontos az örökbecsű versek nyilván sokféle lehetséges elemzése, mérlegelése mellett a teljes személyiség világával, a sajátos módon záruló költői sors mindennapi emberi vonatkozásaival foglalkozni.

Éppen a költői sors megoldási kísérleteit magukénak választók miatt,

* Bókay Antal, Jádi Ferenc és Stark András: „Kötetetek lettem én bold . . .”. Sors és vers József Attila utolsó éveiben. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1982.

az önromboló sorsmodell, az önpusztítás mind nyomasztóbb méretei és mind gyászosabb következményei miatt felettébb nagy felelősséget vállal magára az, aki a művekben rögzített önsorskivételés értelmezése mellett, vagy annak révén, a költői élettörténet, a belőle sarjadó „betegség” és a tragikus önelvesztés bonyolult kérdéskörében az olvasó kalauzolására vállalkozik. A „*Köztetek lettem én bolond . . .*” szerzői nem titkoltan ezt a célt tűzik maguk elé, több ízben is hangsúlyozva, hogy „a személyiség tudománya, a pszichológia” nyújt ebben nagy segítséget számukra.

Az eligazodásra, tisztánlátásra vágyó olvasó azonban, aki, nagy tisztelettel a pszichológia s nem különben a „komplex vizsgálati módszerek” iránt, az első oldalakon még felvillanyozva a könyv újszerű szemléletmódjától áhítattal ismételteti magában a jelentésükben kissé homályos, sejtelmes szavakat, és kíváncsian szegődik a számára úgyszintén szokatlan gondolatfűzések nyomába, hamarosan elbizonytalanodik, zavarttá válik. S zavara nőtön-nő, annak megfelelően, ahogyan tudatosodik benne: olyan világba csöppent, amelyben megszokott észjárása fabatkát sem ér. Mintha álomszerűvé válna minden: ösztönök, elfojtott vágyak, irracionális erők villódznak előtte, rejtett szimbolikus áttételek, hajmeresztően bátor összefüggések kápráztatják el. A szerzők lenyűgöző fantáziájának köszönhetően kibomlik ugyan előtte a költői sors, megismerheti a „személyes szféra mélységesen mély töredezettségét, rianásait, lehúzó örvényeit”, de a tömény irracionális érzés mind hevesebb ellenérzést vált ki benne, nagyjából olyan erővel, amilyen erővel „örvénylik elő a gyermekkor már-már uralhatatlan ösztönszférája” a szerzők gondolatfűzésében. A zűrzavar azonban kétségkívül akkor kulminál az olvasó fejében, amidőn a szerzők fáradozásának köszönhetően végre „kendőzetlen valójában” áll előtte „az »önfelhasználó« költő mint óriás és az ölbe vételt óhajtó kisedés”. Ez az „óriássecsemő” („mely magában foglalja a zseni ártatlan naivságát és ebből adódó kiszolgáltatottságát”), ez a „majdnem” ember — mert ha „kulcsszót” keresnénk József Attila személyének, a „mindennapi embernek” a megértéséhez, az a szerzők véleménye szerint: „minden bizonnyal a »majdnem« lenne” — az olvasót végül vagy teljes mértékben csüggedtté, apatikusá teszi, vagy vitára, ellentmondásra készíti.

A szerzők maguk is tisztában voltak azzal, hogy ellenérzéseket váltanak ki, heves vitát kavarnak majd. Azt is jól tudták nyilván, hogy — legalábbis pszichológiai részről — vitára legfőbb okot mélylélektani alapállásuk, „dinamikus pszichológiai” interpretációjuk szolgáltat. Ennek ellenére, vitára buzdító soraikban erről szemérmesen hallgatnak. „Reméljük — írják — könyvünk megszólalásra, vitára készíten mindenkit, aki jelenlegi ismereteinkhez képest új, esetleg elgondolásainkat cáfoló információval rendelkezik.” Vagyis úgy tesznek, mintha csakugyan az életrajz még hiányzó adatai jelenthetnék az egyetlen vagy legfőbb gondot,

míg a költői sors rekonstrukciója, a meglévő ismeretek interpretációja vitán felül állna.

Természetesen mindenkinek jogában áll egyéniségének, érdekeinek megfelelő gondolatrendszert pártfogolni. Ilyenformán a „*Köztetek lettem én bolond...*” szerzőinek is szuverén joguk „az emberi pszichikum mélységeit kutató tudományként” a pszichoanalízist választani. Anélkül is, hogy ez részükről — József Attila pszichoanalízissel való kapcsolatának felemlegetésével — külön indoklást kívánna. Csakhogy ők úgy próbálják beállítani „dinamikus pszichológiai” interpretációjukat, hogy azt a pszichológiában járatlan olvasó *azonosnak* tekintheti a pszichológiával mint személyiségtudománnyal. És itt kezdődnek a problémák.

Már csak a pszichoanalízis korábbi mostoha sorsa miatt is illő és célszerű lett volna egy rövid kitekintőben tájékoztatni a laikus olvasót a „személyiségtudomány” problematikus voltáról. Nemcsak a pszichoanalízissel szemben felmerülő aggályokról, hanem általában a pszichológiában tapasztalható dogmatikus és pozitivistá tudatlerakódásokról. E nélkül a távolságtartás nélkül szerzőink óhatatlanul azonoságot vállalnak egy olyan személyiségkonceptióval, világlátással, ami, társadalomkritikai felhangjai ellenére, a társadalmi gyakorlatban legitim szerepet vállal. Azaz olyasmivel foglalkozik, ami nem teszi kérdéssé az állandósult és az egyéni sorsszerveződést problematikusá tevő állapotokat. Adott esetben nem firtatja például az öngyilkosság társadalmi vonatkozásait, hanem ahelyett az ösztönök kiszámíthatatlan harcáról szóló mitikus magyarázattal szereli le az olvasó tudatát.

A „*Köztetek lettem én bolond...*” szerzőitől nem vitatható el a legjobb szándék, ám ők maguk sem hunyhatnak szemet dualisztikus emberfelfogásuk felett. Az egyéni sors társadalmi vetületeinek figyelmen kívül hagyását azonban nem eszmei alapállásuk, hanem sajátos szempontú vizsgálatuk következményének tartják. „Az egyéni-közösségi adaptáció és intrapszichikus tevékenység — mint mondják — kizárja a makrotársadalmi folyamatok bemutatását.” Így az egyéni sorslehetőségek és a társadalmi makrofolyamatok összefüggéseit nem is vizsgálják.

Marad tehát számukra a személyiség zárt világa, az intrapszichikus szféra. Számunkra pedig a kérdés: vajon lehet-e valamit önmagával, önmagából magyarázni? Megérthető-e a költő által megélt és megírt sors pusztán József Attila személyiségéből. Anélkül, hogy személyisége tipikus társadalmi problémák hordozója és megvilágítója is ne lenne egyúttal. Más szóval, nem képtelenség-e a társas viszonyok és az egyéni identitás történelmi-társadalmi feltételeitől eltekintve foglalkozni az én-azonosság szerveződésével és az intrapszichikus történésekkel?

A kötet szerzői nem ismernek lehetetlent. Szakmai orientációjuk, mélylélektani beállítódásuk, ennek megfelelő gondolatfűzésük és fogalomhasználatuk látszólag áthidalhatóvá teszi a valóság megkettőzéséből — és egyik felének mellőzéséből — származó nehézségeket, csakhogy ami szor-

galmas igyekvésük nyomán ekként előttük kikerekedik, az sokkal inkább misztikus költészet, mint racionális okfejtés. Vitathatatlanul fontos meglátások, ragyogó részletleírások keverednek össze, mosódnak egybe olyan magyarázatokkal és következtetésekkel, amelyeket semmiféle racionális argumentáció sem hitelesít. S nem is hitelesíthet, minthogy ezek mitikus képzetek, melyektől megfoghatatlan, látomászerű lesz minden. A megértést olykor a fogalom- és képzavar tovább nehezíti. A legjobb szándék ellenére sem lehet például az alábbi, vagy ehhez hasonló gondolat-torlaszokon átlendülni. „Az istenné vált gyermek teremtő tette nyomán jön létre egy olyan szerelem, mely belőle származva transzcendens, realitás nélküli, tényleges társ nélküli kapcsolat.” (84. o.) Ez vajon mit jelent? Vagy hogyan kell érteni, ami ezt követi: „A költő pedig felveszi a gyermek Jézus képekről annyira ismert alakját, a világ elutasításával vállalja a megváltást.” Elképzelhető, hogy ez a miszticizmus az apai és anyai gondoskodás hiányát számon kérő költemény adekvát értelmezése volna? Hogy a költő gyötrelmes vergődésében, „önmagából teremtve” egy apával és anyával áldja meg magát? És mielőtt még a fejünket igenlően vagy tagadón megráznánk, még egy mondat annak biztonságára, hogy az „istenülni vágyó” és önnön apjává váló gyermekre (ti. József Attilára) milyen pokoljárás vár. Tovább olvasva a könyvet megtudhatjuk, hogy hiába kísérletezik az „istenülni vágyó” gyermek a megváltással, „a várt »istenek« helyett a tudat mélyén kisszerű, de a fennálló világ nyomasztó voltát megszemélyesítő felnőttet talál, aki egyszerűen rászólhat az istenülni vágyó gyermekre, mire annak minden ereje elszáll, minden terve összeomlik, s megadóan aláveti magát a saját énjében lakozó kiábrándító felnőttnek.” (85. o.) A jóhiszemű olvasó csalódottsága is teljessé válik ezzel a „részórással”, reménye elszáll, terve összeomlik, hogy József Attila sorértelmezőit követni tudja józan eszével a titkok feltárásában, s megadóan veti alá magát a kiábrándító valóságnak: a pszichoanalízis, lám, nemcsak József Attila életével, de annak értelmezésével is kudarcot vallott.

Megcáfolni, kibogozni, helyére tenni mindent úgy lehetne, ha mondatról mondatra követhetnénk a könyvet, ha újraíránk, átértelmeznénk az egészet. Ez azonban azok feladata marad, akiknek életcéljuk József Attila személyének, költészetének teljesebb megismerése, hitelesebb értelmezése. E recenzió keretén belül magam pusztán az irodalompszichológiai megközelítés jelen formájával kapcsolatos elégedetlenségem jelezhetem. Ezt sem elsődlegesen a reprezentatív költői sors majdani jobb rekonstrukciójához nyújtott valaminő segítség igényével, hanem a mű- és sorselemzés tipikus csapdái miatt, amelyek a valóság tudományos igényű elemzését kínálva fel valójában mítoszokra építenek, azaz a valósághoz nem racionális, hanem hitszerű viszonyulást feltételeznek.

Az elemzés gondolati pillérei azok, amelyekkel nehéz egyetérteni. Azon egyszerű oknál fogva, hogy az anya—gyermek, apa—gyermek viszonyáról

életéről-halálról-szerelemről, az ödipális bűnről és a kasztrációs félelemről, a tudattalanról, ösztönökről, indulattételről stb. vallott freudi elképzelések *igazságtartalma* a történelmi jellegű megközelítést, kritikát nem állta ki. Ettől függetlenül a freudi tanok ma éppen olyan népszerűek lehetnek, vagy még népszerűbbek, mint voltak valaha. A két dolog nem függ össze egymással, valamint a lényegen az sem változtat, ha a szerzők ortodoxnak nevezve Freudot Eriksonnal „modernizálják” szemléletmódjukat.

De hogy valamiként bizonyítsam is állításomat, vegyük közelebbről szemügyre József Attila sorsszerveződésének egyik kulcsproblémáját, emberi magányosságát. Hogyan és miként bogozzák ezt a fonalat a „*Közvetek lettem én bolond...*” szerzői, s hogyan látom jómagam.

Az individuális élet problematikus voltára legtöbbször az a nyomasztó lelkiállapot utal, amit a közösség nélküli lét, a szeretetínség és a magányosság jelent az ember számára. Vajon a költő, József Attila életébe hogyan, miért következett be ez az állapot? Kielégületlenül maradt kapcsolatigényének, szeretetínségének önsorsrombolásba forduló csalódásai szorzatának mi az oka, magyarázata?

Az élet személyes rétege c. fejezetben a szerzők megpróbálnak választ adni erre a kérdésre. Konceptiójuk szerint: „Kétféle állapotban létezhet az ember a világban: gyermeki és nem gyermeki módon.” A gyermeki állapot „paradicsomi boldog öntudatlanság”, minthogy vágyaink ekkor még maradéktalanul teljesülnek, és a „külvilágtól megvédve” körülvesz bennünket „a feltétlen elfogadó szeretet”. Ezért az ember egész későbbi élete szüntelen visszavágyódás erre a korai, meghatározó élményre.

A másik állapot, a felnőtt lét akkor ikészönt be, amikor az „összeolvadás” megszűnik, amikor az abszolút és kizárólagos anya—gyermek, apa—gyermek kapcsolatot más függőségi viszonyok váltják fel. Az ember — a „meglett ember” — ekkor dőbben rá, hogy a dolgok rendje „kint” nem a vágyak szempontjából szerveződik, mint azelőtt. De a legfőbb gondot, a körülmények alakulásától függetlenül is, az idő múlása jelenti. A szerzők szerint ugyanis „Az emberi lét alapvető paradoxona, hogy a biológiai-természeti szükségszerűséggel adott szeretet csak az élet korai szakaszára érvényes, utána a magárahagyottság következik. Az idő múlása, a felnövekedés tehát feloldhatatlan ellentmondásban van a szeretettel.” És ezt a képtelenséget igazolásra nem szoruló alapigazságként kezelik.

Márpedig a „maradéktalanul boldog gyermekkor”, a „szülés előtti és közvetlen szülés utáni időszakra” lokalizált „totális gyermeki lét”, akárcsak a „biológiai-természeti szükségszerűséggel adott szeretet” csak mítosz, képzelgés. Ugyanilyen joggal állíthatnánk ennek a tételnek akár az ellenkezőjét is. Az tudniillik, hogy az „igazi nagy próbatét”, az emberi lét keserveivel való ismerkedés legnehezebb napjai ezek, s aki ezt az időszakot túléli, az kevés szerencsével már remélhet magának valamilyen

életet. Történelmi visszatekintésben és az emberiség túlnyomó többségét alapul véve ma is, a nagyméretű csecsemőhalandóság, nyomor, gyermekbetegségek, éhség stb. a „maradéktalanul boldog” gyermekkor koncepcióját legalábbis megkérdőjelezi.

De nem kevésbé megszépítése, kilúgozása a valóságnak az sem, ha a gyermekkorról általában mint a „védettség” és „gondtalanság” állapotáról beszélünk. Mert a függőség távolról sem jár együtt mindig védettséggel, s mert a védettség nemcsak szerető gondoskodásban juthat kifejezésre, hanem kiszolgáltatottságot, tehetetlenséget — ha úgy tetszik: védetlenséget — jelenthet a szülők szociális helyzetéből, családi konfliktusaikból, sérült személyiségükből fakadó agresszív megnyilatkozások és megaláztatások megannyi formájával szemben.

Furcsa rögeszme az is, hogy az idő múlása szükségképpen együttjár a gyermek iránt érzett szülői szeretet gyengülésével. Ennek is éppen a fordítottja tűnnék természetesnek. Az ember, némi pszichológiai ismeret s egy kevés élettapasztalat birtokában, hajlamos volna feltételezni, hogy a szeretet, az érzelmi kötődés az együttlétek, a közös élmények nyomán mélyül és differenciálódik. A magzathoz, a leendő gyermekhez, vagy akár az újszülötthöz is még nehezen körvonalazható érzés fűzi a szülőket, ami formát, tartalmat életünk együttes szerveződése során nyer, akár pozitív, akár negatív értelemben. A pszichoanalízis azonban nemcsak hogy előlegezi ezt a szeretetet, de azt mitikussá is növeszti, mindent meghaladó méretűvé teszi. Ez a mindent meghaladó anyagi szeretet, illetve ennek nélkülözése, elvesztése határozza meg sorsát, végzetét minden embernek. A pszichoanalízis minden valamirevaló traumát innen eredeztet, vagyis a világ legtöbb emberi nyomorúságáért, a sok szenvedésért, boldogtalanságért az anyákat marasztalja el, amiért nem tudtak (tudnak) megfelelni mitikus szerepkörüknek, nem tudnak tökéletes védettséget, abszolút szeretetet nyújtani gyermeküknek.

Milyen sérelmes és hazug ez a teljes biztonságot nyújtó, minden hiányérzetet kielégítő, ápoló, gondoskodó, eldajkáló anya-kép. Milyen igazságtalan ez az anya-eszmény a nőkkel, az anyákkal szemben, akiktől eszményi helytállást követel, anélkül, hogy e helytállás reális feltételeire, illetve azok hiányára a legcsekélyebb mértékben is tekintettel lenne. A feltételek, a körülmények az eszményi helytállás szempontjából érdektelenek, hiszen a freudizmus a nőket, az anyákat eleve altruista magatartással ruházta fel, akik így, női mivoltukból fakadóan, kötelesek magukra vállalni a világ bűneit. Érzeletlenségükre, védelmet nyújtó, eldajkáló szeretetük hiányára az egész elidegenedett, elembertelenedett világ sem lehet mentség.

A szeretet szimbólumává emelt anya éppen olyan csábító, megszépítő eszmény, mint közösségét veszített ember egyéb vágyálmai, aki kivetít magából valamit, s azt önnön vigaszára reális valóságként kezeli. Minél elérhetetlenebb vágyról van szó, annál erősebb a ragaszkodás a valóságot

megszépítő eszményhez. A közösségvesztést kárpótolni hivatott, a gyermekkorra, pontosabban a csecsemőkorra zsugorított idilli anya—gyermek szimbiózis, az ún. „totális gyermeki lét” olyan pszichológiai dogma, ami elfedi a későbbi életévek vagy egy egész emberélet érzelem- és kapcsolat-szegénységének valós hátterét. A szeretetre vonatkozó egyenlő startesély-nél is nagyobb dogma a társadalmi egyenlőség. Alá- és fölérendeltségi viszonyokban élünk, ki jobb, ki rosszabb helyzetben. És a függőség kétszeres. Esélyeinket részben életünk tárgyi feltételei, anyagi helyzetünk határozza meg, részben személyi kapcsolataink, azok jellege, minősége. Az előbbi differenciálódás oka, mibenléte a társadalmi munkamegosztás és rétegződés irodalmából jól ismert, az utóbbi kevésbé. Pedig sokan vannak, akiket nem túl nagy szeretettel várnak erre a világra, s akik legfőbb gondja, e sajátos helyzetükből kifolyólag, mindvégig az marad, hogy a megélhetés anyagi-egzisztenciális feltételeinek megteremtése mellett elfogadást, szeretetet, törődést harcoljanak vagy kolduljanak ki a maguk számára. Míg mások szerencsésebb helyzetben vannak: nem kell törekedniük arra, hogy „kiérdemeljék” másokhoz való érzelmi tartozásukat, mert az számukra, kapcsolataik jellegénél fogva, adva van.

Az ember leendő sorsa már születése pillanatában szerencsés vagy baljóslatú lehet ebből a szempontból. József Attila, mint még sokan mások, úgy jött erre a világra, hogy nem mondhatta magát szerencsésnek sem az egyik, sem a másik vonatkozásban. Sem a nincstelenség, sem a széthullott család nem biztatta sok jóval. És mint mindenki, aki fokozottan van a maga erejére utalva, álmokat szőtt arról, hogyan hozhatná be hátrányát, miként tehetné előnyösebbé a maga számára a világot. Így lett sorsszervezésének vezérlő motívuma a „nagy ember légy” eszménye, a „kiemelkedés vágya, a bizonyítani akarás. Ezt a programot szerette volna keresztülvinni különböző próbálkozásaival: úgy mint „forradalmár” a világ dolgainak megváltoztatásával, úgy mint „koszorús költő” a világ költészettel való megragadásának és uralásának vágyával, s végül ezt a célt szolgálták volna szerelmi fellángolásai, partnerválasztásai, amelyek révén egyaránt remélt érzelmi és szociális helyzetén változtatni.

Hadd ismételjük meg: aki nincstelenségbe születik, s akit vernek mind, egy mindenért kárpótoló jövőt álmodik magának. A „progresszív életterv” egyfelől valami „nagyotakarásban”, másfelől nehezen realizálható partnerigényben körvonalazódik. Csakhogy aki hátránnyal startol, a társadalmi struktúrák meglehetősen merev hierarchiája miatt kevés eséllyel rendelkezik ahhoz, hogy akár az egyik, akár a másik „megoldással” áttornássa magát a társadalmi hierarchia előnyösebb pozícióiba.

Mínthogy a *munka* a társadalmi beilleszkedési folyamat alapja, az elérhető pályák és a megélhetés gondja a „nagy embernek lenni” eszményét hamar lefaragják ésszerű kompromisszumokra. Költőnk is megjárta ennek a választásnak a poklát-kínját. A hivatalnokai pálya költői sorsának feladását jelentette volna, így azt nem vállalta. Az írók-költők szá-

mára hagyományos költő-tanár életút” már jobb kompromisszumnak bizonyult volna, ám, mint tudjuk, a tanári pálya elérhetetlen maradt számára. Az egzisztenciális gondok, az elérhető polgári foglalkozások és a „nagytakarás” vágya egymás ellen hatottak, maradt a konfliktus: „Nem dolgozom, nem vállalom munkát, mint közember, mert ha munkát vállalom, elvegyülök, s nem tudok kiválni” — írja magáról. És a róla készített patográfia szerzői jól érzékeltetik ennek a mozzanatnak a fontosságát. Helyesen ismerik fel benne a mélyülő identitászavar alapját. S azt, hogy polgári foglalkozás, azaz szilárd identitásalap hiányában a költő elvontabb közösséget keres a maga számára: a munkásosztály lesz az, amivel azonosulni próbál. „Forradalmár kiállása” azonban újabb konfliktusok forrása: az osztályköötöttség gondját, a munkássorsot „elhivatottsága” miatt nem vállalja, intellektüel kíván lenni. Az osztálytalannak hitt entellektüelek azonban őt indológiai alapállása, költészetében megfogalmazott forradalmi kiállása miatt a maguk körében „koszorús költőként” aligha fogadhatják. Pártos kiállása végül sem a társtalanság élményétől, sem a kudarcok és csalódások sorozatától nem menti meg.

Elvileg a „koszorús költő” státus is megoldást jelenthetett volna, ha a költői siker s ennek méltánylása tehermentesíti egzisztenciális gondjaitól és megoldja identitás-problémáját. A költészet, a versek azonban a meglevő és lehetséges közösségek ellen, a kirekesztődés irányába hatottak. A magány és a vágyott közösség kettőssége egyébként sem hidalható át költészettel. Mert hiába búvik meg a versben, a „közvetítő közegeben” az ember énjének kivetített része, attól, hogy erre más személyek valahol saját otthonukban ráéreznek, a költő számára nem térül meg, nem kamatozódik semmi. Egyedül marad továbbra is. A költészet nem oldja fel, legfeljebb megosztja a magányt, nem teremt harmonikus viszonyt a világgal, mint hogy nem pótolja a személyességet, az együttes élményt. Bármilyen sikeres legyen is a világ „legyőzése”, költészettel való megragadása, ettől még a „versben bujdosó” elkülönült maradt a másik embertől. A költői pályasors alakulásától, az itt kapott sebektől, elszenvedett sérelmekről függetlenül, saját sorsának megéneklése nem tette volna — mint ahogy nem is tette — meghitté és otthonossá a világot József Attila számára sem. A sérelmek, kudarcok annál inkább gyengítették állóképességét.

Maradt volna végül, minden nagy magányos utolsó reménye, a szerelem. Hogy ez sem teljesülhetett be, annak ugyanaz a magyarázata, mint általában az egyéb sikertelenségeknek: túl nagy szociális és kötődésbeli különbségek kerültek a mérleg serpenyőibe. És a pohár betelt.

Az öngyilkosság motívumait keresve, a szerzők, bár némely felismerésük e dióhéjban adott vázlat gondolatmenetével összecseng, alapvetően másként tekintenek minderre.

József Attila sorsának logikája szerintük „progresszív életterv—frusztráció—agresszió—regresszió” sorozatban fut le. A végállomás: „regressz-

szív passzivitás”, illetve az „autoagresszió”. S mindennek háttérében a „veszteséges” anya—gyermek kapcsolat áll. Ez az „anya—gyermek viszony — mint írják — sorsmodell József Attila költészetében, mely bizonyos helyzetekben a ma embere számára is kényszerű lehetőség”. (62. o.) Kár, hogy nem derül ki: mi a kényszerű lehetőség? Az anya—gyermek viszony? Vagy annak József Attila által megélt változata? Mindegy. „A gyermek (mármint a felnőtt József Attila, H. S.) úgy érzi, hogy a külvilág az ő számára veszélyes, az autonómia, ha anyjával szemben realizálódik, szorongást okoz, ezért inkább feladja a felnőtté válás lehetőségét, és megpróbál visszahúzódni az anya—gyermek kapcsolat biztonságába”. Ez volna a „regresszív passzivitás”, ha nem csalódunk. Csak az nem világos, hogyan vágyódhat a költő a „boldog gyermekkorba” vissza, amikor az számára sosem létezett? Miért kell félnie az anyjával szemben realizálódó „autonómiától”, amikor anyja sosem nyújtotta azt a védelmet, szeretetet és biztonságot számára, amittől önfeledt és boldog lehetett volna gyermekélete?

Pedig a magyarázat, mint megtudjuk, roppant egyszerű. A költőben tulajdonképpen a pszichoanalízis nyomán támadt „egy iszonyatos hiányérzet az ápoló, gondoskodó, eldajkáló anya iránt”, s minthogy neki ilyen anyja sosem létezett, hogy saját anyja valamiként hasonlítson a pszichoanalízis anya-képéhez, kénytelen volt „kigondolni” egy ilyet. Szerzőnk ezt úgy valahogy értelmezik, hogy a költő azért „konstruál” magának egy megfelelő anyát, hogy áthidalja vele a szeretetigény és a szeretetre való képtelenség, a kontaktusvágy és a kapcsolatteremtés lehetetlensége közti ellentétet. Én úgy látom: József Attila számára újonnan szerzett pszichoanalitikus ismeretei és tapasztalatai felesleges gyötrelmet jelentettek: útonútfélen arra kényszerítették, hogy az eszményt a valósággal egyeztesse; anyját, aki saját keserves sorsát élve nem tudott a pszichoanalízis anyaképének megfelelni, visszamenőleg felelősségre vonja „mulasztásaiért”. Am hiába konstruál önnön vigaszára a költő a pszichoanalízis koncepciójának megfelelő anya-eszményt, ez már nem kárpótolhatja őt semmiért. „Pótlásként” — így a szerzők — „fokozatos függőség alakul ki benne az analízis vagy a gondját viselő anyát is helyettesítő szerető iránt.” A csábítás tehát teljes: „Nincs más választása, mint a mindenható szerelem, vagy a mindenható analízis. A csapás akkor éri, amikor Gyömrői személynében analitikust és szeretőt egyszerre kezd érezni, de érzelme viszonzatlan marad.” (55. o.) Csapás akkor éri, mondanám, amikor kénytelen felismerni, hogy megint kívül maradt valamin. Hogy megint kijátszották. Analitikusai nemcsak anyja hitelét vitatták el, növelve benne a megmásíthatatlan múlttal szembeni keserves elégedetlenségét, hanem arra is rádobbantették, hogy részükről a költő emberi kapcsolatigénye, kötődése — barátsága, szerelme — pusztán technikai kérdés, egyszerű „indulatáttétel”. Kiderült tehát, hogy a helyzet kínálta barátság és szerelem sem „igazi”, hogy önmagáért most sem kap másik teljes embert cserébe.

A „Köztetek lettem én bolond . . .” szerzői természetesen közeli sem így látják a helyzetet. De önmagában véve a barátságra és a szerelemre is másként tekintenek. Abból kiindulva, hogy az emberben örökké ott munkál az anya utáni vágy, az abszolút és kizárólagos kapcsolat újratemtésének a terve, a szerelemben is az anyával való kapcsolat, „szimbiózis rekonstrukciójának” a szubjektív vágyát vélik felismerni. Következésképp a költő szerelmi próbálkozásaiiban és csalódásaiban az új és új „anya-helyettesek” elvesztésének sorozatát kell feltételeznünk. Ez bizonytalanítja el a költőt, ettől válik az, mondják, mind sebzettebbé. És természetesen ez érleli meg a tragédiát is. A gyermeki lélek ugyanis, aki így folyton-folyvást csalódni kényszerül, akit egyetlen nő sem vállal fel anyaként valamikori anyja helyett, végül annyira elkeseredik, hogy nem marad más hátra, eldönti: itt hagyja ezt a világot, hogy „újra egyesüljön az örök anyával” (63. o.).

Közbevetőleg hadd tegyük fel a kérdést: felkínálhat-e ma bárki is, szakember, az öngyilkosság magyarázatául ilyen misztikus-irracionális értelmezést?

Költői megfogalmazásként szépen hangzik, hogy „az úr, az égbolt, a befogadó kozmosz — várja magányossá vált fiát, akinek egyetlen útja maradt így: az öngyilkosság, a visszatérés” (64. o.), de mint pszichológiai magyarázat, mint valóságértelmezés badarság, semmi értelme nincs. Fájdalom, nem az „úr”, az „égbolt”; a „kozmosz”; nem az „örök anyával való egyesülés vágya” csábítja magához sok-sok magányossá váló fiát, lányát, hanem életük vesszőfutását nem bírják sokan tovább. Ennek a világnak a „játékszabályaival” nem boldogulnak: a magukra maradást, kívülrekedést, értékvesztést nem vállalják. A mitikus anya-kép és a pszichoanalízis egyéb kategóriái helyett a tragédiát érlelő sorsok rekonstrukciójára, értelmezésére vállalkozó pszichológusoknak, pszichiátereknek elsődlegesen azt kellene kibogozniuk, hogy miért válik — minden ellenkező közösségi szólammal szemben — egyre több ember meghatározó élményévé a magány. Hogy miért veszi el az ember életének személyes vetületét, miért válnak a kapcsolatok törékennyé. Mi az, ami fékezi: a mozgást, együttlétet, ami miatt szűkül a másokhoz való tartozás érzelmileg kamatoztatható köre?

A példákat tovább szaporíthatnánk annak bizonyítására, hogy a pszichoanalitikus szemlélet miként viszi vakvágányra a költői pályakép feltérképezését. Az anya—gyermek viszony után előszedhetnénk például az apa—gyermek viszony elemzését is, ami nem kevésbé gazdag merész fordulatokban, mítoszokban, legendákban. Megtudhatnánk, hogy a költő nemcsak „anyát” konstruál magának, hanem szorultságában, mivel „pótpapákkal” képtelen azonosulni, „identitását önmagából képezi, így válik önmaga apjává”! (66. o.) Ez az önmaga apjává vált gyermek „antagonisztikus viszonyulása miatt csak önmaga elpusztításával nyerheti vissza a befogadó szeretetet. „Az öngyilkosság — olvashatjuk — ebben az

életprogramban mint »áldozat« értelmeződik, vagyis olyan cselekvés, melynek eredményeként a gyermek antagonisztikus világból az egyértelmű, transzcendens rendbe léphet át, azonosulhat az apával.” (75. o.)

Kedvünkre tűnődhetünk azon, hogy mennyire „egyértelmű”, ez az apával való azonosulást lehetővé tevő „transzcendens rend”, s ha nem jobb megvalósítást érdemlő szándékot látnánk az egész műben, ha nem annak érdemi mondanivalóját keresnénk, bőséggel mulathatnánk ennél nagyobb zagyvaságokon is. Ezért nem merülünk bele „az anyával való genitális fúzió” vágyának, illetve a költői én-funkciók fokozatos „szexualizálódásának” elemzésébe. Kár vesződni velük. Enélkül is nyilvánvaló talán, hogy a „*Köztetek lettem én bolond...*” szerzői által felvázolt pályaképbe túl sok az irracionális elem, hogy a bemutatott „sorselemzésnek”, amelynek itt csak egyetlen szálát preparáltuk ki, nincs szilárd társadalmi kerete, s így a mondottaknak nincs valóságfedezete. Erről egyébként önmagában véve maga a konklúzió is meggyőzhetne bennünket, amit ugyanaz a balladai homály leng át, mint a könyv egészét. Az öngyilkosság mint megoldás, mint „összeolvadás olyan metamorfózis, melyen keresztül a regresszív eredethez lép vissza, a kezdet kezdetén találja fel önmagát”. (114. o.) Minden bizonnyal a költő, akinek „önmön lényegébe költözött be az egyedüllét”, amitől csak úgy menekülhetett, hogy megszüntette saját létét.

Hogy a magányosságérzés mindvégig meghatározó élménye volt József Attilának, hogy egyaránt jellemzője volt emberi kapcsolatainak, mozgalmi tevékenységének és költői pályájának, szerzőink helyesen állítják. A kérdés azonban az, hogy mitől vált magányossá, illetve miért nem sikerült magányának oldása. A „*Köztetek lettem én bolond...*” szerzői erre vonatkozóan a „deficites” anya—gyermek kapcsolatot kínálják fel magyarázó sémának, míg jómagam az okokat azokban a társadalmi viszonyokban látom, amelyek az érdekellentétek intézményesülése folytán szembehelyeznek bennünket egymással, izolálnak bennünket egymástól. Bizonyíthatóan igaz, hogy áldozatul azok esnek inkább, akiknek más javak mellett az anyagi törődésből, szeretetből kevesebb jutott. Mégsem a hátrányban a magyarázat, hanem a hátrányt, családást, távollatlanságot; közösségvesztést, elmagányosodást kényszerűvé tevő világban.

Ez a fajta társadalomkritika a „*Köztetek lettem én bolond...*” szerzőinél olyannyira elvont marad, hogy akár rábólintásként is értelmezhetnénk a világ dolgaira. Így kénytelenek bűnbakot találni maguknak, amiből, biztos, ami biztos, többet is felvonultatnak. Pontosabban, a könyv három fejezete három különböző bűnbakot kínál. Az első, legalaposabb és legterjedelmesebb fejezet az anya-mítoszra súlypontoz. A második, a Bak Róbert patográfiáját elemző az elnagyolt diagnózisokat, illetve a korabeli analitikusokat hibáztatja, amiért nem értettek kellőképpen a dolgukhoz. A „rossz elméleti alapokon álló terápiás helyzetet” marasztalják el, ami lehetetlenné tette, hogy a költő „megértést és anyai szeretetet

kapjon”! Végül a Sors és betegség: a költő és társai címet viselő fejezet a „stigmatizációban” látja a legfőbb bajt, a „beteggé minősítés”, a „kizsáztás” folyamatában. Fájlalják azt a gyakorlatot, hogy „a közösség szervei a megbélyegzett emberrel szemben szankciókat léptetnek életbe”, de nem elemzik, hogy e diszkriminatív intézkedéseknek, s magának a stigmatizációnak mi a társadalmi oka, alapja. Heves „társadalombírálatuk”, indulatos vádaskodásuk meglepő fordulat ugyan a korábbi fejezetek hangvétele után, lényegét tekintve azonban nem tér el azoktól. Ugyanazt az irracionális szemléletmódot tükrözi, csak eldolgozottabban.

Végezetül hadd utaljak még könyvük befejező soraira, amelyben rokonszenvesen azon mészárolnak, hogy József Attila pályájának elemzett korszakában éppen annyi idős volt, mint ők mostan. „Legyen bár a kor más, a közeg eltérő — írják —, mégis mindvégig azt kellett éreznünk, hogy magunk is rákényszerültünk ugyanazon személyes és társadalmi kérdésfeltevésekre, melyet a harmincéves kor diktál.” Bízunk abban, hogy ami most harmincévesen átgondolatlan és téves a szóban forgó kérdések tárgyalásában, azt az elkövetkezendő évek igényességben, felkészültségben, lélektani és társadalomkritikai tekintetben valamennyiünk javára korrigálni fogják.